

MƏFKURƏ HÜSEYNOVA
ATU-nun dosenti
S.Vurğun, 167
huseynova.10@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBLARI

Xülasə

Qeyd edildiyi kimi, ədəbi dil istənilən vəziyyətdə istifadə edilə bilər: rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə, elmi mühitdə, kütləvi informasiya vasitələrində, bədii ədəbiyyatda, gündəlik həyatda. Ədəbi dilin özəlliklərindən biri də odur ki, o müxtəlif üslublara malikdir. Azərbaycan ədəbi dilində qədim dövrlərdən zəngin üslublar sistemi yaradılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin bu üslubları mövcuddur: bədii üslub, elmi üslub, qəzet-publist üslubu, rəsmi-işgüzar üslub. Bütün bu ədəbi üslubların özünəməxsus özəllikləri var və hər biri unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Əlbəttə ki, hər üslubun özəllikləri təkcə leksikada deyil, həmçinin də qrammatika, mətn tərtibatında və s. özünü göstərir. Lakin bütün bu dil xüsusiyyətləri hər bir üslubun yerinə yetirdiyi funksiyalar və bu üslubun istifadə olunduğu ünsiyyət sahələri ilə dəqiq müəyyən edilir.

Dilin üslubu dedikdə ümumi üslublar nəzərdə tutulur. Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu, hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır.

Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur.

Ədəbi dilin üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir və inkişaf edir. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları hər cəhətdən geniş inkişaf etmişdir və indi də bu iş davam edir.

Mədəni nitqə yiyələnmək üçün dilin yalnız leksik-qrammatik normalarını gözləmək kifayət etmir. Bunun üçün nitq, üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır. Yəni danışarkən elə sözlər seçilməli, cümlələr elə qurulmalıdır ki, fikir dəqiq və aydın ifadə oluna bilsin. Dilin üslubi imkanlarından danışarkən prof.

Ə. Dəmirçizadə yazır: “Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsəduyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük”.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, üslub, bədii ədəbiyyat, ünsiyyət, ədəbi dil

Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilmə tərz-i

dir, sistemidir. Bu istifadə bir sıra amillərlə, şərtlərlə (ünsiyyətin şəraiti, məqsədi, müsahibin marağı, anlama səviyyəsi və s.) bağlı olur və müxtəlif formalar kəsb edir. Danışan və ya yazan işlətdiyi hər bir sözün əhəmiyyətini, onun nəzərdə tutulan fikrin ifadəsi üçün nə dərəcədə yararlı, dəqiq olmasını nəzərə almalıdır.

Həm danışmaq, həm də yazıda hər hansı bir söz öz həqiqi mənasından başqa, digər mənalarda da işlənir. Mənadan doğan forma rəngarəngliyi, ifadə vasitələrinin müxtəlif üslublarda işlənilmə üsulları dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, bütün bunlar üslubiyyat bəhsində geniş şəkildə öyrənilir.

Üslub nədir? Üslub fərddir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır. Bir halda danışan qarşısına müsahibindən nəyisə öyrənmək və ya ona hər hansı əşya, hadisə barədə məlumat vermək, başqa bir halda təbiət və cəmiyyətdəki hadisələr, qanunauyğunluqlarla bağlı biliklərini şərh etmək, digər bir məqamda əşya və hadisənin təsvirində müsahibin hisslərinə, duyğularına təsir göstərmək və sair məqsədlər qoyur.

Dilin üslubu dedikdə ümumi üslublar nəzərdə tutulur. Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu, hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır.

Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur. Ədəbi dilin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır. Azərbaycan ədəbi dilində, qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin aşağıdakı üslubları vardır. Bədii üslub, elmi üslub, ictimai-publisistik üslub, rəsmi-işgüzar üslub. Bu üslubların həm ümumi, həm də hər birinin özünəməxsus fərqli xarakterik cəhətləri vardır.

I Ədəbi dilin bədii üslubu. Fikrin bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə ifadə olunmasına bədii üslub deyilir. Ədəbi dilin bədii üslubu tarixi boyu aparıcı olmuşdur. Bədii üslub bədii əsərlərin (poeziya, nəsr, dramaturgiya) dilidir. Əsas əlamətləri obrazlılıq və emosionallıqdır.

Azərbaycan dili yüzilliklər boyu poeziya dili kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub xüsusi yer tutur. Bu üslub tarixən qədim, mahiyyətinə görə isə çox kütləvidir. Bədii üslub ədəbi dilimizin ilk formalaşdığı dövrdən onun əsasını təşkil etmişdir. Bədii üslubun iki forması vardır: nəzm üslubu və nəsr üslubu. Bədii üslubun bu formaları bir sıra cəhətlərinə və əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, şeirlə yazılan əsərlərdə müəyyən ölçü olur; belə ki, şeirdə hecalara fikir verilir, qafiyə nəzərə alınır və s. Lakin nəsr əsərlərində isə bu ölçülər hazırkı dövrdə nəzərə alınmır. Bədii üslubun hər iki formasında janrlarla əlaqədar bir sıra üslublar da olur; məsələn, qəzəl üslubu; qoşma üslubu; hekayə üslubu; dram üslubu; satira üslubu və s.

Ədəbi dilin bədii üslubunun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar onu başqalarından fərqləndirir. Həmin fərqlər, əsasən, aşağıdakı sahələrdə özünü göstərir:

Söz seçməkdə. Bədii üslubda yazılan əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan rəngarəng sözlər seçilib işlədilir. Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə hər nə varsa bədii üslubun ixtiyarındadır.

Sözlərin işlədilməsində. Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərdən yeni mənalar da istifadə olunması, onların məcazi mənə kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır. Hər bir sözün məcazi mənası dildə müəyyən obrazlılıq əmələ gətirir.

Grammatik vasitələrin istifadəsində. Bədii üslubda bəzi dil vasitələrinə bədii meyarla yanaşılır. Bu və ya başqa bir vasitə bədii qanunlara müvafiq olaraq bədii zərurət əsasında işlənir. Bədii üslubda sintaktik fiqurlar – ritorik suallar, bədii nidalar və xitablar çox işlənir. Bu da öz növbəsində onu başqa üslublardan fərqləndirir.

Fonetik materialın istifadəsində. Bədii üslubda dilin səs sistemi bir növ estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqilik səslərlə yaranır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması vasitəsi ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir. Belə bir vəziyyət, əsasən, bədii üslub üçün xarakterikdir.

Sitatlardan istifadə. Bədii üslubda sitatlardan geniş istifadə olunur. Burada işlənən hər bir poetik sitat öz vəzifəsinə görə elmi sitatdan fərqlənir. Poetik sitatlar bədii surətlərin nitqini fərdiləşdirmək və s. kimi üslubi cəhətlər üçün işlənir.

Epiqrafların verilməsində. Bədii üslubda epiqraflara tez-tez müraciət olunur. Hər bir epiqraf mətnin əvvəlində verilərək həmin mətnin məzmunu ilə uyğun gəlir. Bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır.

Bədii üslub bütün öz xüsusiyyətləri ilə olduqca obrazlı, emosional və ekspresivdir. Bu üslub başqa üslublara nisbətən xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu çox inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da təkmilləşir.

II Ədəbi dilin elmi üslubu. Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması elmi üslub adlanır. Elmi üsluba eyni zamanda elmi dil də deyilir. Buraya bütün elmi əsərlərin, dərsliklərin, metodik göstəricilərin, monoqrafiyaların dili daxildir. Elmi üslubda obrazlılıq, emosionallıq olmur. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcılıq, terminlərin olmasıdır. Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və inkişaf yolu keçirmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə dair bu üslubda mükəmməl elmi əsərlər yaradılır. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Həmin xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılarla müəyyənləşir.

III Ədəbi dilin ictimai - publisistik üslubu. İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi ictimai-publisistik üslub adlanır. Publisistik üslub qəzet, jurnal, radio, televiziya, mitinq dili, müxtəlif yığıncaqlarda istifadə olunan dildir. Əsas əlaməti kütləvi anlaşılqlılıq, aydın olmasıdır. Bu üsluba

eyni zamanda kütləvi üslub, kütləvi dil də deyilir. Buraya təbliğat, təşviqat məzmunlu, adi məlumat xarakterli və tənqidi məqalələrin, yazılı məruzələrin, qəzet xülasələrinin və s. dili daxildir. İctimai-publisistik üslubun əmələ gəlməsində mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman mətbuat üslubu da adlandırırlar. Lakin qeyd etməliyik ki, qəzet və jurnallardakı məqalələrin hamısı publisistik üslubda yazılmır; orada müxtəlif üslubda yazılan materiallar olur. Elə buna görə də bütün məqalələri mətbuat üslubu adı altında başa düşmək düzgün deyildir: mətbuat üslubu başqa anlayışdır. Bunun özü iki yerə bölünür: a) qəzet üslubu b) jurnal üslubu. Bunların isə fərqli cəhətləri vardır. Bu fərqlər hər şeydən əvvəl ondadır ki, qəzetdə mənası gec başa düşülən sözlərə, tərkiblərə yer verilmir. Ancaq jurnalda yeni terminlər, tərkiblər, qısaltmalar və sairə çox işlədilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ictimai-publisistik üslubu əsasən XIX əsrdə milli mətbuatın meydana çıxdığı dövrdən formalaşmağa başlamışdır. Publisistik üslubun yaranması “Əkinçi” ilə (milli mətbuatın əsasının qoyulması ilə) başlamış və inkişaf etmişdir. İctimai-publisistik üslubun janrlara görə müxtəlif qolları olmasına baxmayaraq, bunların hamısının ümumi və digər üslublardan fərqli xüsusiyyətləri vardır. İctimai publisistik üslubun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Sözü istehza ilə işlədilməsi;
- 2) Sarkazmlar yaradılması;
- 3) Frazoloji vahidlərdən geniş istifadə olunması;
- 4) Bədii ədəbiyyatdan sitatlar verilməsi;
- 5) İfşa və tənqid üçün ən kəskin sözlər işlədilməsi.

İctimai-publisistik üslub, ümumiyyətlə, aydın üslubdur. Burada xalq danışığı ünsürləri yox olur. Məsələn, “Kirpi” jurnalındakı məqalələrin əksəriyyətində istənilən qədər xalq ifadə və tərkibləri, adi danışığı dilinə məxsus cümlələr və s. vardır. İctimai-publisistik üslubda yazılan oçerklər bunu bədii üsluba, xülasə və tənqidi məqalələr elmi üsluba, bəzi materiallar isə rəsmi üsluba yaxınlaşdırılır.

IV Ədəbi dilin rəsmi - işgüzar üslubu. Cəmiyyətdə rəsmi münasibətləri bildirmək üçün yazılan dövlət sənədlərinin üslubu rəsmi- işgüzar üslub adlanır. Buraya bütün dövlət sənədlərinin – protokol, akt, nota, əmr, qərar, bəyanat, qətnamə və s. sənədlərin dili daxildir. Rəsmi-ışgüzar üslubun inkişafı digər üslublardan nisbətən geri qalmışdı. Bu da həmin üslubun dövlətçilik ənənələrindən asılı olması ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu əsasən milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə formalaşmağa başlamışdır. Sovet dönməsində isə sənədləşmə daha çox rus dilində aparıldığı üçün rəsmi-ışgüzar üslub inkişafdan qalmışdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması bu üslubun sürətli inkişafına və möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Rəsmi üslubda yazılan sənədlərdə fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Buna görə həmin üslub üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir:

- a) hər bir məsələ aydın və olduqca qısa izah edilir;
- b) artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii vasitələrə yer verilmir;

- c) ikimənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;
- d) hər hansı bir məfhumun izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün rəyət olunur;
- e) şamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə olunur.

Ədəbi dilin üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir və inkişaf edir. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları hər cəhətdən geniş inkişaf etmişdir və indi də bu iş davam edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. // Dərs vəsaiti.- Bakı, 2013
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti // Dərs vəsaiti.- Bakı, 2015
3. Həmzəyev M.Ə., Əvirləslanova S.F. // Ünsiyyətin psixologiyası.- Bakı, 2007

M. Гусейнова

Стили современного Азербайджанского языка

Резюме

Как уже отмечалось, литературный язык может использоваться в любой ситуации общения: в официальной и неофициальной обстановке, в сфере науки, делопроизводства, в средствах массовой информации, в художественной литературе, в повседневной жизни. Одной из особенностей литературного языка является то, что он имеет разные стили. На литературном языке Азербайджана с древних времен была создана богатая система стилей. Существуют следующие стили Азербайджанского литературного языка: художественный стиль, научный стиль, газетно- публицистический стиль, официально - деловой стиль. Все эти литературные стили имеют, свои специфические особенности и каждый из них имеет свои уникальные характеристики. Разумеется, специфика каждого стиля проявляется не только в лексике, но и в грамматике, в особенностях построения текста и др. Но все эти языковые черты обусловлены именно теми функциями, которые выполняет каждый стиль, и теми сферами общения, в которых этот стиль употребляется.

Языковые стили означают общие стили. Языковые стили возникают по разным причинам. В первую очередь это связано с использованием языковых инструментов для выражения идей в разных или разных контекстах, касающихся разных областей человеческой деятельности.

Каждый стиль основан на национальных особенностях языка. Писатели, ученые, учителя и другие интеллектуалы играют большую роль в их создании.

Стили литературного языка меняются и развиваются по мере развития общества. Стили Азербайджанского литературного языка широко развиты и продолжают работать.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, стиль, художественная литература, общение, литературный язык

M.Hyuseynova

Modern Azerbaijani language styles
Summary

As already noted, the literary language can be used in any communication situation: in an official and informal setting, in the field of science, office work, in the media, in fiction, in everyday life. One of the features of the literary language is that it has different styles. Since ancient times, a rich system of styles has been created in the literary language of Azerbaijan. The following styles of the Azerbaijani literary language exist: art style, scientific style, newspaper and journalistic style, officially - business style. All these literary styles have their own specific characteristics and each of them has its own unique characteristics. Of course, the specifics of each style is manifested not only in vocabulary, but also in grammar, in the features of text construction, etc. But all these linguistic features are due to precisely the functions that each style performs and the areas of communication in which this style is used.

Language styles mean general styles. Language styles arise for various reasons. This is primarily due to the use of language tools to express ideas in different or different contexts relating to different areas of human activity.

Each style is based on national characteristics of the language. Writers, scientists, teachers and other intellectuals play a big role in their creation. The styles of the literary language change and develop as society develops. The styles of the Azerbaijani literary language are widely developed and continue to work.

Key words: Azerbaijani language, style, fiction, communication, literary language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor **Natəvan Hacıyeva** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur